

આગાખાન સંસ્થા દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓનું સશક્તિકરણનો અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના

“ આદિવાસી મહિલાઓનો વિકાસ એટલે આદિવાસી સમાજનો વિકાસ ”

વિશ્વ અને ભારતમાં મહિલાઓની વસ્તી ૫૦ ટકા જેટલી છે. મહિલાઓએ રાષ્ટ્રનું, સમાજનું અને કુટુંબનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે. સમાજ માનવશાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં આદિવાસી મહિલાઓનું વર્ણન ખુબ જ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. આદિવાસી મહિલાઓના દરજ્જાનું મૂલ્ય ઊંચું છે. તેમની ભૂમિકા અને દરજ્જાની વ્યાપક અસર તેમના વિકાસ પર પડે છે. તેમની ગરીબાઈ અને જરૂરીયાતોની વંચિતતાની અસર ભારત તેમજ ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારોમાં પ્રત્યક્ષ નજરે જોવા મળે છે. આદિવાસી મહિલાઓની તેમના પોતાના સમાજમાં સ્થાન અને ભૂમિકા ઉપર એક દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો આદિવાસી સમુદાયમાં આદિવાસી મહિલાઓ સીમાસ્તંભ ગણાય છે, એવું કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આદિવાસી મહિલાઓએ રાષ્ટ્રનું, સમાજનું અને કુટુંબનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે. પહેલાં આદિવાસી મહિલાઓ માત્ર ઘરકામ, બાળકોનું લાલન-પાલન અને પતિની સેવા વગેરે જેવાં કામો કરતી હતી. તેઓ માત્ર ઘરમાં રહીને કામ કરવાનું, બહારની દુનિયામાં ફરવાનો નિષેધ હતો. આપણા દેશમાં મહિલાઓની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી. તેમનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન અને વહેમમાં ડૂબેલો છે. કોઈપણ સમાજના વિકાસને સફળ બનાવવો હોય તો મહિલાઓનો સમાવેશ કરવો જ જોઈએ. તેવી જ રીતે આદિવાસી વિકાસની વ્યૂહનીતિઓને સફળ બનાવવા માટે આદિવાસી મહિલાઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ, પરંતુ આજના સમયમાં પશ્ચિમીકરણ અને આધુનિકીકરણની અસરને કારણે આદિવાસી મહિલાઓની પરિસ્થિતિમાં બદલાવ આવવા લાગ્યો છે. પરંપરાગત જીવનમાં ઘણું બધું પરિવર્તન આવ્યું છે. સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તરફથી પણ આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણના ખાસ રસ લેવાય છે અને તેઓના માટે વિશિષ્ટ સગવડો દાખલ થઈ છે. આદિવાસી મહિલાઓ ઘરની બહાર નીકળે છે અને તે આર્થિક ઉપાર્જનની પ્રવૃત્તિઓ કરતી થઈ છે. આમ આદિવાસી મહિલાઓ ઘરની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સાથે ઘરની બહારની પ્રવૃત્તિઓ કરવા લાગી છે.

મહિલા સશક્તિકરણ

એક એવો સમય હતો કે જેમાં મહિલાઓને અબળા ગણવામાં આવતી હતી, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં મહિલા સશક્ત બનતી જાય છે. મહિલા સશક્તિકરણના સંદર્ભમાં સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ‘ વિશ્વના કલ્યાણ માટે મહિલાઓની સ્થિતિ જ્યાં સુધી સુધરશે નહિ ત્યાં સુધી વિકાસની કોઈ તક મળી શકશે નહિ. કોઈપણ પંખીને એક પાંખથી ઊડવું અશક્ય બની જતું હોય છે. આપણા સમાજમાં પણ આવું જ કંઈક બન્યું છે અને તેથી મહિલાઓને અધિકાર આપવાનો મુદ્દો સમગ્ર વિશ્વમાં ધ્યાનાકર્ષિત બન્યો છે. મહિલાઓના અધિકારોને સ્વતંત્ર, સમાન અને ન્યાયી રીતે ભોગવવાની બાબત મહિલા સશક્તિકરણનું પ્રથમ પગથિયું છે. ભારતમાં વિવિધ બાબતો

પૈકી લિંગ પ્રમાણ સાથે તે સંબંધિત છે. જેમ જેમ મહિલાઓ વિશેના ખ્યાલો બદલાતા ગયાં એના વિકાસ વિશેના અભિગમો વિકસતા ગયાં અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં એને સામેલ કરવામાં આવી.

આમ શૈક્ષણિક, આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ વધવા લાગ્યું. ભારતનું બંધારણ, કાયદાઓ તેમજ મહિલાઓ વિશેની વિવિધ કલ્યાણ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોને લીધે મહિલા સશક્તિકરણને વેગ મળ્યો.

મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ.

સશક્તિકરણ એટલે કે Empowerment. આ શબ્દનો ઉદભવ ૧૯૭૦ના દાયકામાં લેટીન અમેરિકામાં શિક્ષણ અનેની ચર્ચામાં થયો હોવાનું ઈવલીન હસ્ટ નોંધે છે. નારીવાદી વિચારકો અને કર્મશીલોએ એ ખ્યાલને આગળ વધાર્યો. ૧૯૮૦ પછી આ ખ્યાલનો વધુને વધુ ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

સરળ શબ્દોમાં જોઈએ તો, મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ મહિલાઓમાં એવા પ્રકારની શક્તિ હોવી જેમાં પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કરવા માટે સક્ષમ તથા સ્વતંત્ર હોય.

સુશીલા પારિક - ‘ મહિલા સશક્તિકરણ એટલે મહિલાઓનું શક્તિ સંપન્ન થવું, શક્તિ અને સાધન બંને જીવનની ગુણવત્તા સાથે જોડાયેલી અવધારણાઓ છે ’.

ચંદ્રિકા રાવલ મહિલા સશક્તિકરણને સમજાવતાં તેના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

- મહિલા સશક્તિકરણ એક પ્રક્રિયા છે.
- આ પ્રક્રિયામાં મહિલાઓને પોતાનું સ્થાન અને મોકળાશ મળે છે.
- આ પ્રક્રિયા મહિલાઓ દ્વારા સામુહિક રીતે સભાનપણે કરાયેલા પ્રયત્નોની શૃંખલા છે.
- તે મહિલાઓને હક્કોની અનુભૂતિ કરાવે છે.
- તે સત્તાની નવી સંકલ્પના છે.
- તે સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે.
- તે મહિલાઓની સભાનતા, અનુભવ, વિચાર, વર્તન વગેરે સાથે સંકળાયેલ છે.
- તે પુરુષ વિરોધી નથી, પણ મહિલાઓ સમાજમાં પોતાનું આત્મ ગૌરવ અને આત્મ વિશ્વાસથી આગળ વધે તેવું લક્ષ્ય ધરાવે છે.
- તે મહિલાઓની પરંપરાગત માન્યતાઓને બદલે છે.

૧. ગુજરાતમાં કુલ રોજગારીમાં મહિલાઓ.

વર્ષ	કુલ રોજગારીમાં મહિલાઓનું ટકાવારી પ્રમાણ
૧૯૮૧	૧૨.૮૬
૧૯૯૧	૧૪.૭૦
૨૦૦૧	૧૪.૭૯
૨૦૧૧	૨૩.૪૦

૨. ગુજરાતમાં મહિલા સાક્ષરતા પ્રમાણ.

વર્ષ	મહિલા (ટકાવારી)
૧૯૮૧	૩૩.૨૦
૧૯૯૧	૪૮.૬૪
૨૦૦૧	૫૮.૬૦
૨૦૧૧	૬૯.૭૦

(Census of India - ૨૦૦૧ & ૨૦૧૧)

ઉપરોક્ત બંને કોષ્ટક પરથી જાણી શકાય છે કે રોજગારીમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ વર્ષ ૨૦૧૧માં ૨૩.૪૦ ટકા હતું જે અગાઉના વર્ષો કરતાં સૌથી વધારે છે અને મહિલા સાક્ષરતાના પ્રમાણમાં પણ વર્ષ ૨૦૧૧માં ૬૯.૭૦ ટકા હતું જે અગાઉના વર્ષો કરતાં સૌથી વધારે છે. આમ મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થયેલું જોવા મળે છે.

આદિવાસી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કરવા માટે તેમજ વિવિધ પડકારોને પહોંચી વળવા મહિલાઓને યોગ્ય જાણકારી અને માર્ગદર્શન મળે તેની તાતી જરૂર છે આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણ અને સર્વાંગી વિકાસ પાછળ અનેક પરિબલો રહેલાં છે. તેમાંનું એક અગત્યનું પરિબલ છે બિન સરકારી સંસ્થાઓ. ગુજરાત રાજ્યમાં સરકાર ઉપરાંત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે નમૂનેદાર કામગીરી કરી રહેલ છે. આગામી દિવસોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સામે અનેક પડકાર આવી રહેલ છે. આ પડકારોને પહોંચી વળવા સારી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો વ્યાપ અને વિસ્તાર રાજ્યના દરેક જિલ્લાઓમાં પથરાયેલી નાની મોટી આ સંસ્થાઓ આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેની નમૂનેદાર કામગીરી કરી રહી છે. હાલમાં વિશ્વમાં કામગીરી કરી રહેલ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાંથી એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ' આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ (ભારત) ' નો પરિચય મેળવીએ. જે આ અભ્યાસનો એક અગત્યનો ભાગ છે.

૩. આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ (ભારત)નો પરિચય.AKRSP(I)

આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ (ભારત) AKRSP(I) એ બિન સરકારી સંસ્થા(NGO) છે. ૧૯૮૩માં શિયા ઈસ્માઈલી મુસ્લીમોના આધ્યાત્મિક આગેવાન શ્રી આગાખાને તેમના ઈમામ બનવાના પચીસ વર્ષની ઊજવણી માટે ગુજરાતની તેમની મુલાકાત દરમિયાન તેઓએ જોયું કે ભારતના ગામડાની પરિસ્થિતિ ખુબજ અવ્યવસ્થિત છે. તેથી તેઓએ ગામડાનો વિકાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. આથી તેમને મળેલ દાન દક્ષિણા ગામોના વિકાસમાં વપરાય તેમજ ગ્રામીણ ગરીબ લોકો અને આદિવાસી મહિલાઓની આર્થિક-સામાજિક પરિસ્થિતિ બદલાય અને તેમનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે તે માટે દેશના આગેવાન વ્યક્તિઓ આગળ આ વિચાર મુક્યો અને આ આગેવાનોને આ વિચાર ગમ્યો અને તેમને એક ટ્રસ્ટ બનાવ્યું. તેમજ દાન દક્ષિણાના રૂપિયા આગાખાને લોકો અને ગ્રામ વિકાસ માટે આ ટ્રસ્ટને આપ્યા, જેથી ૧૯૮૩-૮૪માં આ ટ્રસ્ટને સ્વરૂપ મળ્યું અને તેનું નામ 'આગાખાન

ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ (ભારત)' આપવામાં આવ્યું. આ ટ્રસ્ટનો વહીવટ સારી રીતે ચાલી શકે તે હેતુથી આ ટ્રસ્ટના સૌ પ્રથમ ચેરમેન તરીકે શ્વેતકાંતિના જનક અને અમૂલ ડેરીના સ્થાપક ડૉ.વર્ગીસ કુરીયનને બનાવવામાં આવ્યાં, તેમજ ગુજરાત સરકારના ગ્રામ વિકાસ વિભાગના આઈ.એ.એસ. ઓફિસર અને કમિશ્નર તેમજ ગ્રામ્ય વિકાસના અનુભવી એવા અનિલભાઈ શાહને મુખ્ય વહીવટી કર્તા બનાવ્યા. તેમજ હાલના ચેરમેન નાશીર મુંજી અને મુખ્ય વહીવટ કર્તા તરીકે અપૂર્વભાઈ ઓઝા કાર્યરત છે.

૩.૧. એ.કે.આર.એસ.પી.(આઈ)નું મિશન

“ ગ્રામ સમુદાય અને જૂથો ખાસ કરીને ઉપેક્ષિત/લાભ વંચિતો અને સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ દ્વારા સ્વયંનું જીવન નિયંત્રણ કરી શકે અને તેમની આસપાસના વાતાવરણને વ્યવસ્થિત કરી શકે, વધુ સારા અને સમાનતા પૂર્ણ સમાજનું નિર્માણ થાય.”

૩.૨. એ.કે.આર.એસ.પી.(આઈ)ના સિદ્ધાંતો

એ.કે.આર.એસ.પી.(આઈ) એ કામગીરી કરવા માટે અમુક સિદ્ધાંતોને અનુસરીને કાર્ય કરે છે. જે નીચે મુજબ છે.

૧. સંસ્થા બિન રાજકીય છે.
૨. સંસ્થા બિન ધાર્મિક છે.
૩. સંસ્થા ભ્રષ્ટાચાર કરતી નથી અને કરવા દેતી નથી.
૪. સંસ્થા ગ્રામ સંગઠન વગર કોઈ કામગીરી કરતી નથી.
૫. સંસ્થા લોકભાગીદારી વગર કામગીરી કરતી નથી.

૩.૩. એ.કે.આર.એસ.પી.(આઈ)ના મૂલ્યો

એ.કે.આર.એસ.પી.(આઈ)ના મૂલ્યોને અનુસરીને કામગીરી કરે છે જેના મૂલ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સમાનતા.
૨. સશક્તિકરણ.
૩. પારદર્શકતા.
૪. વ્યવસાયિક ગુણવત્તા.
૫. બદલાવની હિદાયત.
૬. જોડાણ.

૩.૪. એ.કે.આર.એસ.પી.(આઈ)ની કાર્ય પ્રવૃત્તિ

આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ (ભારત) મુખ્યત્વે કુદરતી સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન અને માનવ સંસાધન ઉપર કામગીરી કરે છે. જેને પાંચ ‘ જ ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.જેમાં જળ, જમીન, જંગલ, જાનવર અને જન.

૧. જળ

જળ એટલે પાણી. જે વિસ્તારમાં વરસાદનું પાણી પડે છે તેમજ કોતર કે નદીનું પાણી વહી જાય છે, તેની સાથે સાથે જમીનનું ધોવાણ થાય છે. આ પાણી વહી જતું અટકાવવા માટે અને તેને જમીનમાં ઉતારવા તેના ઉપર ચેકડેમ, બોરીબંધ, ખેત તલાવડી, ચેકડેમ રીપેરીંગ, ડીસિલ્ટીંગ જેવી કામગીરી કરે છે તેની સાથે પિયત ખેતી પણ કરે, ગામમાં પીવાના પાણીની મુશ્કેલીઓ હોય તો તે દુર કરી શકાય છે અને લોકોને તેમજ પશુઓને બારેમાસ પીવાનું પાણી મળી રહે તેવી કાર્ય પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

૨. જમીન.

ડુંગરાળ અને ઢાળવાળા વિસ્તારમાં વરસાદ પડવાથી જમીનનું ધોવાણ થાય છે, જેથી જમીનની ફળદ્રુપતા બગડે છે. આમ જમીનનું ધોવાણ અટકે અને જમીનની ફળદ્રુપતા જળવાય રહે તે માટે પાળા બંધ, કોતરપાળ, ગેબિયન રચના , સમુચ્ચ ખાળ, સજીવ ખેતી વગેરેની કામગીરી કરે છે.

૩. જંગલ.

કુદરતી રીતે ઉછરેલ જંગલ સચવાઈ રહે જેથી કરીને વરસાદ સારા પ્રમાણમાં પડે તેમજ કુદરતી વાતાવરણ જળવાઈ રહે અને પ્રદુષણ દુર થાય. તેમજ લોકોની આજીવિકાનું આધાર જંગલ છે.જેથી જંગલોમાંથી મળતી આડ પેદાશોનો ઉપયોગ કરી જીવન ધોરણનો બદલાવ આવી શકે અને જંગલના જાનવરોનું રક્ષણ થાય. પશુઓને ચરવા માટેનો ઘાસ ચારો મળી રહે તેમજ જંગલોની સાચવણીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૪. જાનવર.

ભારત ખેતી પ્રધાન દેશ હોવાથી ખેતીની સાથે પૂરક વ્યવસાય તરીકે પશુપાલન કરી શકે. તેમજ ખેતીના કામ માટે પશુની જરૂર પડે છે તથા પૂરતા પ્રમાણમાં આવક ન મળવાથી પશુપાલન પણ એક મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, જેના લીધે જમીન વિહોણા ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોનું જીવન નિર્વાહ ચલાવવા માટેની પ્રવૃત્તિ વિશેની કામગીરી કરે છે.

૫. જન

જન એટલે માણસ(લોકો). સામાજિક-આર્થિક વિકાસ થાય અને માણસને માહિતી, જ્ઞાન આપી જાગૃત કરવા તે માટે તેના મગજનું ખેડાણ કરી, માનસિક સમજ વિકસાવી સરકરી યોજનાઓની માહિતી મેળવી પોતાની પરિસ્થિતિમાં બદલાવ લાવી આધુનિક ટેકનોલોજીથી ખેતી કરતા તેમજ સંસ્કૃતિમાં બદલાવ લાવી શકે. આ ઉપરાંત ચારે 'જ ' જળ, જમીન, જંગલ અને જાનવરનો ઉપયોગ અને તેના વ્યવસ્થાપનની કામગીરી કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે

૩.૫. એ.કે.આર.એસ.પી.(આઈ)નું કાર્યક્ષેત્ર

એ.કે.આર.એસ.પી. વિશ્વમાં વિવિધ દેશોમાં કાર્ય કરતી સંસ્થા છે. જેમાં કેનેડા, યુ.એસ.એ, યુરોપ, દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનિયા, પાકિસ્તાન, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, અફઘાનિસ્તાન અને ભારત જેવા દેશોમાં તેનું કાર્ય ક્ષેત્ર છે. ભારત દેશમાં ૧૯૮૩-૮૪ થી કાર્યરત છે, જેમાં મધ્ય પ્રદેશ, બિહાર અને ગુજરાત રાજ્ય તેનો કાર્ય વિસ્તાર છે ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ ૧૨ (બાર) જિલ્લાઓ અને ૨૭(સત્તાવીસ) બ્લોકમાં કાર્ય કરે છે જેમાં સુરત, નવસારી, સુરેન્દ્રનગર, જુનાગઢ, ભરૂચ, નર્મદા, રાજકોટ, મોરબી, દ્વારકા, પોરબંદર, સોમનાથ અને ડાંગ જિલ્લામાં ડાંગ જિલ્લામાં વર્ષ

૨૦૧૨/૧૩ થી કામગીરી શરૂ કરેલ છે. જેમાં ચાર કલસ્ટરમાં વિભાજિત થઈ દરેક કલસ્ટરમાં ચાલીસ ગામોમાં કાર્યરત છે. તેની મુખ્ય ઓફિસ આહવા ખાતે આવેલી છે. જેના ચાર કલસ્ટરો આહવા, વઘઈ, શુબીર અને શામગહાનનો સમાવેશ થાય છે. તેની કામગીરીમાં પીવાના પાણી, ડેરી અને કૃષિ આધારિત આજીવિકા, કુદરતી સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન, સિંચાઈ અને સૌર ઊર્જા, જમીન સંરક્ષણ, પંચાયતી રાજ અને આદિવાસી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થાય તેવી વિવિધ કામગીરી કરે છે.

૪. સંશોધન પદ્ધતિ

૪.૧. અભ્યાસના હેતુઓ.

૧. આદિવાસી મહિલાઓની પરિસ્થિતિ જાણવી.
૨. આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણમાં આગાખાન સંસ્થાની ભૂમિકા તપાસવી.
૩. આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણથી આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં શું બદલાવ આવ્યો તે જાણવું.

૪.૨. ક્ષેત્રની પસંદગી

સંશોધન વિશેની પ્રાસંગિકતાને ધ્યાને લઈને સંશોધકે આ સંશોધન માટે દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તાર માંના ડાંગ જિલ્લાની પસંદગી કરી છે. ભૌગોલિક રીતે આ જિલ્લો ગુજરાત રાજ્યના છેવાડાનો જિલ્લો છે. ડાંગએ રામાયણ કાળનું દંડ કારણ્ય એટલે કે આજના સમયમાં સહ્યાદ્રીની પર્વતમાળાથી ઘેરાયેલો અને કુદરતી સંપદાથી ભરપૂર જિલ્લો છે. ડાંગ જિલ્લાને બ્રિટીશરો ‘ The Dangs ‘ નામથી ઓળખતાં હતાં. ડાંગ જિલ્લાનું વડું મથક આહવા છે. ડાંગ જિલ્લાનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧,૭૨,૩૫૭ હેક્ટર છે. ડાંગની મૂળ જાતિઓમાં કુનબી, ભીલ, વારલી અને કોટવાળીયા જાતિનું પ્રાધાન્ય છે. આ જાતિઓનું સામાજિક-આર્થિક જીવન મુખ્યત્વે વન આધારિત છે. આ જિલ્લામાં અંબિકા, પૂર્ણા, ખાપરી અને ગીરા મુખ્ય નદીઓ આવેલી છે. ડાંગ જિલ્લામાં ૯૪.૬૫ ટકા સૌથી વધુ આદિવાસી વસ્તી રહે છે. અહિં આદિવાસી મહિલાઓનો સાક્ષરતા દર ૬૮.૭૫ ટકા છે

ડાંગ જિલ્લાના કુલ ૩૧૧ ગામો					
સુબીર તાલુકામાં ૯૨ ગામો આવેલા છે.		આહવા તાલુકામાં ૧૨૩ ગામો આવેલા છે		વઘઈ તાલુકામાં ૯૬ ગામો આવેલા છે	
કુલ ગ્રામ પંચાયત ૭૦	સ્વતંત્ર ગ્રામ પંચાયત ૦૩	જૂથ ગ્રામ પંચાયત ૬૭	તાલુકા પંચાયત ૦૩	જીલ્લા પંચાયત ૦૧	કુલ HH ૪૮૪૪૮

ડાંગ જિલ્લામાં આગાખાન સંસ્થાના કાર્યાલયિત તાલુકાઓ સુબીર, આહવા અને વઘઈના ૧૪૧ ગામોમાં કાર્યરત છે. તેની કામગીરીમાં પીવાના પાણી, ડેરી અને કૃષિ આધારિત આજીવિકા, કુદરતી સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન, સિંચાઈ અને સૌર ઊર્જા, જમીન સંરક્ષણ, પંચાયતી રાજ અને આદિવાસી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ

થાય તેવી વિવિધ કામગીરી કરે છે અને આદિવાસી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કરવું એ આગાખાન સંસ્થાનું મિશન છે. આ સંસ્થા દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણથી તેમનામાં સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં કેવું પરિવર્તન આવ્યું છે તે જાણવા માટે આ ક્ષેત્ર સંશોધન વિસ્તાર તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.

૪.૩. નમુનાની પસંદગી

સંશોધનની સફળતાનો મોટા ભાગનો આધાર સંશોધન માટે પસંદ કરાયેલ નમુના ઉપર રહેલો છે. સામાન્ય રીતે કોઈપણ સંશોધન કરવા માટે જ્યારે સમષ્ટિની સંખ્યા વિશાલ હોય ત્યારે કુલ નમૂનામાંથી અમુક એવા નમુના જે સમષ્ટિનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય તેવા પસંદ કરી સંશોધન કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં આગાખાન સંસ્થાના કાર્ય વિસ્તારને ધ્યાનમાં રાખી ડાંગ જિલ્લાના ત્રણેય તાલુકાના ૩૧૧ ગામોમાંથી ૫ ગામો સાદા યદચ્છ નિદર્શ તરીકે પસંદ કરે છે. વઘઈ તાલુકામાંથી ચીચીનાગાવઠા, દાબદર ગામ. આહવા તાલુકામાંથી દાવદહાડ, સુકમાળ ગામ અને સુબિર તાલુકામાંથી ગાયગોઠણ ગામની પસંદગી સાદા યદચ્છ નિદર્શ પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવી છે. આ પાંચ ગામોમાંથી એકમ તરીકે એક એક આદિવાસી મહિલાઓને અભ્યાસ હેઠળ આવરી લીધેલ છે. જે સમષ્ટિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

૪.૪. માહિતી એકત્રીકરણની પદ્ધતિઓ

સંશોધન કરવા માટે માહિતીનું એકત્રીકરણ ખુબ જ જરૂરી છે. માહિતી દ્વારા સંશોધન કાર્યને આગળ વધારીને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દ્વારા સત્યની ખોજ સારી રીતે કરી શકાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધક માહિતી એકત્રીકરણ કરવા માહિતીના બે સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કર્યો છે..

૪.૪.૧. પ્રાથમિક સ્ત્રોત

૧. નિરિક્ષણ પ્રયુક્તિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના મૂળમાં જવા માટે દરેક વિચારની આપલે અગત્યની બાબત છે. તે માટે લોકો કે જેને ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસ કરવાનો છે અને તેમની સાથે ચર્ચા કરી તેમજ ઉત્તરદાતાનો અભ્યાસ કરી તેના હાવભાવ,વર્તન,તેમની રહેણી કરણી, તેમનું સમાજ જીવન વગેરે વિશે આ પ્રયુક્તિ દ્વારા વાસ્તવિકતા જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. મૂલાકાત પ્રયુક્તિ (પ્રત્યક્ષ મૂલાકાત)

પ્રત્યક્ષ મૂલાકાત એવી પ્રયુક્તિ છે કે જેના દ્વારા સંશોધકે જે વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તે વ્યક્તિગત રીતે ઉત્તરદાતાને રૂબરૂ મળીને જરૂરી પ્રશ્નો પૂછીને સંશોધન હેતુને અનુરૂપ માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે. મૂલાકાત દ્વારા ઉત્તરદાતાના મનમાંથી શરમ, સંકોચ, અપરિચિતતાની ભાવના દુર થતા મૈત્રીપુર્વક વાતાવરણમાં વાસ્તવિક માહિતી મળી રહે અને તે દરમિયાન સુક્ષ્મ અવલોકનની તક મળે અને ભૂતકાળની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૩. કેસ સ્ટડી

આ અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતા પાસેથી ઊંડાણ પૂર્વકની માહિતી મેળવવા માટે કેસ સ્ટડી પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

માહિતી એકત્રીકરણની ઉપરોક્ત પદ્ધતિઓ દ્વારા સંશોધન માટે માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં માહિતી સંશોધક પોતે ક્ષેત્રમાં જઈને મેળવી છે.

૪.૪.૨. ગૌણ સ્ત્રોતો

૧. ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ

ગ્રંથાલયમાંથી અભ્યાસ કરીને વિષયને અનુરૂપ સંદર્ભગ્રંથો, પુસ્તકો વગેરેના ઉપયોગ દ્વારા ગૌણ માહિતી મેળવવામાં આવી છે.

૨. ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ

સંશોધન સંબંધિત અભ્યાસ માટે આંકડાકીય માહિતી, જિલ્લાનો પરિચય, તાલુકાનો પરિચય તેમજ સૈદ્ધાંતિક માહિતી વગેરે મેળવવા માટે ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૫. અભ્યાસ હેઠળ આવરી લીધેલ કેસ સ્ટડીઓ

૫.૧. કોટવાવાળીયા બહેનનો આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક વિકાસ

કુદરતનો ખોળો એટલે ડાંગ જીલ્લો. કુદરતી સમૃદ્ધિથી ભરપુર ડાંગ જિલ્લાનું વડું મથક આહવાથી આશરે ૨૫ કિમી વઘઈ જતાં રસ્તા પર આવેલું ચીચીનાગાવઠા ગામ. આ ગામમાં આશરે ૮૦ કુટુંબો કોટવાળીયા જાતિના આવેલાં છે. તેઓ ગામથી અલગ કોટવાળીયા વસાહતમાં રહે છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો વાંસમાંથી ટોપલા-ટોપલી બનાવવાનો છે. તેઓની પાસે ઘર બાંધવા જેટલી જ જમીન છે તે પંચાયતે આપેલી છે. આ સિવાય આ જાતિનાં કુટુંબો પાસે બિલકુલ જમીન નથી. રોજ રોજ ખાવાનું વેચાતું લાવીને ખાય છે. ચોમાસા દરમિયાન ગામમાં રોજગારી મળે છે. બાકીની સિઝનમાં રોજગારી ન મળે એટલે સુગર ફેક્ટરીમાં રોજગારી માટે સ્થળાંતર કરે છે. આ ગામમાં આગાખાન સંસ્થાએ ૨૦૧૩માં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ સંસ્થા વિશે તેઓને બિલકુલ જાણકારી ન હતી. આ કોટવાળીયા વસાહતમાં જસુબેન લાલજીભાઈ ગાવિતનું કુટુંબ રહે છે. તેમના ઘરમાં કુલ પાંચ સભ્યો રહે છે. તેઓની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ બિલકુલ નબળી છે.

આ ગામમાં આગાખાન સંસ્થાએ પ્રવેશ કર્યા બાદ જસુબેન જણાવે છે કે અમારા કોટવાળીયા વસાહતના બધાં કુટુંબની બધીજ બહેનોની મીટીંગ કરવામાં આવી. મીટીંગમાં સંસ્થાનો પરિચય, સંસ્થાની કામ કરવાની પદ્ધતિ, સંસ્થાના સિદ્ધાંતો, મૂલ્યો, ઉદ્દેશો વિશે વિગતે તેમને સમજુતી આપવામાં આવી. તેમની સાથે બે - ત્રણ વખત મીટીંગ થયા પછી ૧૨ કુટુંબની ૧૨ બહેનો સ્વ સહાય જૂથ બનાવવા તૈયાર થયાં અને જૂથ બનાવવામાં આવ્યું. તેમનું બેંકમાં ખાતું ન ખોલતાં પેટીમાં જ બચત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. કારણ કે જ્યારે બહેનોને નાણાની જરૂરિયાત ઊભી થાય ત્યારે મળી રહે તે હેતુથી પેટીમાં જ બચત કરવાનું નક્કી કર્યું. જૂથની બહેનોએ દર

માસે રૂ. ૪૦/- બચત કરવાનું નક્કી કર્યું. ધીરે ધીરે બહેનોની નાની મોટી જરૂરિયાતો આ બચત જૂથ દ્વારા પૂરી પડે છે. આ જોઈ બાકીની બીજી બહેનો પણ સ્વ સહાય જુથ બનાવવા માટે તૈયાર થયાં. હાલમાં આ વસાહતમાં કુલ પાંચ સ્વ સહાય જૂથો ચાલે છે.

દર માસે રેગ્યુલર મીટીંગ થાય તેમાં બચત ધિરાણની પ્રવૃત્તિ કરે છે. જૂથની બહેનોએ મીટીંગમાં રજૂઆત કરી કે આર્થિક પ્રવૃત્તિથી આવક મળે તે માટે બકરાંપાલન પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ આ બાબતે ચર્ચા થઈ. આ પ્રવૃત્તિ કરવાં માટે સંસ્થાના પ્રતિનિધિને જાણ કરવામાં આવી. આ બાબતે સંસ્થાના પ્રતિનિધિ અને જૂથની બહેનોની મીટીંગ કરવામાં આવી અને અગાઉ થયેલ ચર્ચા દ્વારા બહેનોએ જણાવ્યું કે અમે કોઈ દિવસ બકરાંપાલન કરેલ નથી એટલે અનુભવ નથી છતાં આત્મવિશ્વાસ અને હિંમતથી આ પ્રવૃત્તિ સંસ્થાના માર્ગદર્શન હેઠળ કરવાં તૈયાર થયાં. બહેનોને અનુભવ ન હોવાથી સંસ્થાના કાર્ય વિસ્તારના મહુવા તાલુકાના કોટવાળીયા જાતિના કુટુંબો બકરાંપાલનની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં તેઓને પ્રેરણા પ્રવાસ કરવામાં આવ્યો. મહુવાની બહેનો સાથે ચર્ચા કરી અનુભવ અને પ્રેરણા લઈ આ બહેનો પરત આવ્યાં. ત્યાંની બહેનો પણ જમીન વગરનાં અને પશુપાલન ધંધા સાથે સંકળાયેલા હતાં. આ પ્રવૃત્તિથી ખુબ સારી આવક મેળવતાં હતા. અમારા જુથમાં મારી સાથે કુલ છ બહેનોને આગાખાન સંસ્થા દ્વારા બકરાં આપવામાં આવ્યાં. જેમાં રૂ.૧૮૦૦/- લોકફાળો આપ્યો. એક બકરીની અંદાજીત કિંમત રૂ.૩૦૦૦/- અને બકરાંની અંદાજીત કિંમત રૂ.૪૦૦૦/- ના પશુઓ હતાં. આમ વીમા સાથે કુલ કિંમત રૂ. ૨૦૬૦૩/- થતી આ પ્રવૃત્તિ અંતર્ગત મને પાંચ બકરી આપવામાં આવી. બે કુટુંબ વચ્ચે એક બકરો આપવામાં આવ્યો. બકરાંપાલનની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકાય તે માટે સમયાંતરે સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન આગાખાન સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવતું હતું. જેમાં માવજત, રસીકરણ, ખોરાક, પાણી, રહેઠાણ અને વીમા વગેરે.

આ બકરાંપાલનની પ્રવૃત્તિ કરતા ધીરે ધીરે તેમાંથી બચ્યાં થયા અને તે બચ્યાં મોટા થયા તેમજ તેમનું વેચાણ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જે બકરાં મોટા થયાં તેમાંથી મેં આઠ બકરાનું વેચાણ કર્યું. જેમાંથી મને રૂ.૪૮,૦૦૦/- ની આવક થઈ. મળેલ આવક માંથી રૂ.૭,૦૦૦/- અનાજ કરીયાણાની ખરીદી કરી. પહેલાં મારે રોજ રોજ વેચાતું લાવીને ખાવું પડતું તે હાલમાં હું દર સિઝનમાં મારા ઘરમાં જથ્થામાં ખરીદીને ભરી દઉં છું. આ આવકના નાણામાંથી મારી છોકરીને ભણાવી એમના લગ્નમાં રૂ.૨૦,૦૦૦/- નો ખર્ચ કરી લગ્ન કર્યાં. મારા ઘરે સેકન્ડમાં બાઈક લાવ્યાં. તેમજ હાલમાં મારા પોતાના બેંક ખાતામાં કુલ રૂ.૨૦,૦૦૦/- બચત પેટે મુકેલા છે. હાલમાં બહાર ગામ સુગરમાં સ્થળાંતર કરવાનું બંધ થઈ ગયું છે. બચત પણ રૂ.૬૦/- કરવાની ચાલુ કરી છે. અને હાલમાં મારી પાસે પાંચ બકરી અને નવા ત્રણ બચ્યાં છે.

આમ હાલમાં હું બકરાંપાલન અને વાંસકામ બંને પ્રવૃત્તિ કરું છું. મારી પાસે અને મારા કુટુંબમાં આવકનો સારો એવો સ્ત્રોત ઊભો થયો છે. હાલમાં અમારું કુટુંબ સારી રીતે જીવન જીવે છે તેથી હું ખુબ ખુશ અને આનંદની લાગણી અનુભવું છું.

૫.૨. તાલીમ દ્વારા સ્વતંત્ર વ્યવસાય

દાવદહાડ ગામ વઘઈથી આહવા રસ્તા પર આશરે ૧૬ કિમીના અંતરે આવેલું છે. આ ગામના કુલ ઘરો ૧૦૫ છે અને તેની વસ્તી ૭૦૮ની છે. આ ગામમાંથી ૨૯ કુટુંબો રોજગારી માટે સ્થળાંતર કરે છે. ૧૯ કુટુંબો જમીન

વિહોણા છે. તેમજ આ ગામમાં ૧૮ વિધવા બહેનો છે. એક દિવસ આ ગામમાં આગાખાન સંસ્થા દ્વારા બહેનોની મીટીંગનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. મીટીંગમાં સંસ્થાનો પરિચય, કાર્ય પદ્ધતિ, સિદ્ધાંતો, મૂલ્યોની સમજણ આપવામાં આવી. આ સમજણથી ગામની બહેનોએ બચત જૂથ બનાવવાનું નક્કી કર્યું. શરૂઆતમાં આ જુથમાં ૧૦ બહેનો જોડાયા અને તેનું નામ શાંતિ સ્વ સહાય જૂથ રાખવામાં આવ્યું ત્યારબાદ તે જુથમાં કુલ ૧૭ બહેનો જોડવા લાગ્યાં અને દર માસે વ્યક્તિદીઠ રૂ.૪૦/- બચત કરે છે. બચત સિવાય આ જુથમાં ધિરાણ વસુલાત, બકરાંપાલન, ક્રિયન ગાર્ડન જેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ જુથના એક મહિલા સશક્તિકરણના ઉદાહરણ તરીકે સાવિત્રીબેન રતનભાઈ પવાર છે. તેમની ઉંમર ૩૬ વર્ષની છે. તેમના ઘરમાં કુલ ૪ સભ્યો રહે છે. તેઓ ખેતીના સમયે ખેતીકામ અને ઘરકામ કરે છે તથા બહેનોને લગતી કોઈપણ તાલીમ સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવ ત્યારે તેઓ ભાગ લે છે. આગાખાન સંસ્થા દ્વારા આ જૂથની ૯ બહેનોએ મશરૂમની તાલીમ આપવામાં આવી હતી. આ તાલીમમાં મશરૂમનું બિયારણ કેવી રીતે તૈયાર કરવું, તેના માટેના બેડ કેવી રીતે બનાવવા અને તેની માવજત કેવી રીતે કરવી વગેરે તાલીમના મુદ્દાઓ હતા. આ તાલીમ લીધા બાદ સાવિત્રીબેને જાતે મશરૂમ બનાવી. શરૂઆતમાં થોડી મશરૂમ ઉતરી તેનો ઉપયોગ પોતાના ઘર માટે કર્યો. સમય જતાં તેઓ પોતે જ મશરૂમ બનાવી તેનું વેચાણ કરે છે. સિઝનમાં તેમને શરૂઆતમાં ૪૦૦૦/- રૂપિયાનું વેચાણ કર્યું હતું. આમ ૩ મહિનામાં ૧૨૦૦૦/- રૂપિયાનું વેચાણ કર્યું.

આમ સાવિત્રીબેન મશરૂમની તાલીમ લીધાબાદ મશરૂમનું ઉત્પાદન જાતે જ કરી તેનું વેચાણ કરી સારી આવક મેળવે છે.

૫.૩. ચીકન સેન્ટર દ્વારા રોજગારી

આહવાથી આશરે ૨૩ કિમી દુર સુબિર રસ્તા પર આવેલું ગાયગોઠણ ગામ. આ ગામમાં આશરે ૧૦૫ કુટુંબો આવેલાં છે. આ ગામમાં વિવિધ જાતિના આદિવાસી વસવાટ કરે છે. જેમકે કુનબી, ભીલ. તેઓ વરસાદ આધારિત ખેતી કરે છે. આ ગામમાં પૂરતા પ્રમાણમાં રોજગારી ન મળી રહેતી હોવાથી ૭૦ ટકા લોકો છ થી સાત મહિના રોજગારી અર્થે અન્ય જિલ્લા અને અન્ય રાજ્યમાં સ્થળાંતર કરે છે. આ ગામમાં રહેતાં ગીતાબેન ગમનભાઈ દિવા જેમની પાસે બિલકુલ જમીન નથી. તેઓ પણ રોજગારી માટે સ્થળાંતર કરતાં હતા. તેઓ પોતે વિધવા છે. આજથી બે વર્ષ પહેલાં લાંબી માંદગીને કારણે તેમના પતિનું અવસાન થયું હતું. ત્યારથી તેઓ એકલું જીવન ગાળે છે. તેમના કુટુંબમાં ૪ બાળકો છે. આ ત્રણેય બાળકોનો જીવન નિર્વાહ પોતે છૂટક મજૂરી કરીને ચલાવે છે. મજૂરી પણ પૂરતાં પ્રમાણમાં મજૂરી ન મળવાથી તેમના માટે પોતાનું અને બાળકોનું ભરણ પોષણ કરવું ખુબજ મુશ્કેલ બને છે. તેમને દિવસના રૂ. ૭૦ની મજૂરી મળતી હતી. જે તેમને પરવડે તેમ નથી. આ રીતે તેઓ દયનીય પરિસ્થિતિમાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

આગાખાન સંસ્થાએ ગાયગોઠણ ગામમાં બેઠઝ લાઈન સર્વેના આધારે વિકાસના કામો કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને ગામમાં મીટીંગ ગોઠવવામાં આવી, મીટીંગમાં સંસ્થાનો પરિચય, કાર્યપદ્ધતિ, સિદ્ધાંતો, મૂલ્યોની સમજણ આપવામાં આવી. ગામમાં ગ્રામ સંગઠન બનાવવામાં આવ્યું. ધીરે ધીરે ગામની મિટીંગોમાં સંસ્થા અંતર્ગત ચાલતી વિવિધ પ્રવૃત્તિ વિશે ગામલોકોને માહિતી અને સમજણ આપવામાં આવી. તેમાં ચાલતા જમીન વિહોણા લોકો માટેની પ્રવૃત્તિ વિશે પણ સમજણ આપવામાં આવી. જમીન વિહોણા લોકો માટે તેના કાઈટ એરિયાના આધારે

ગીતાબેનની પસંદગી કરવામાં આવી. સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા તેમના ઘરની મુલાકાત પણ કરવામાં આવી અને ગીતાબેનને પ્રવૃત્તિમાં રસ દાખવ્યો. તેમણે હિંમત કરીને કંઈક પ્રવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરું પાડવામાં આવ્યું. જેના કારણે તેમનામાં હિંમત અને કામ કરવાની પ્રેરણા આવી અને ચીકન સેન્ટરનો વ્યવસાય કરવાનું નક્કી કર્યું.

સંસ્થાના નીતિ નિયમ મુજબ તેમને વ્યવસાય માટે એક વજનકાંટો અને એક વખત મરઘીઓ લાવવા માટેની નાણાંકીય સહાય કરી. ગીતાબેનનો ૧૦ ટકા લોક ફાળો પણ લેવામાં આવ્યો. આ ચીકન સેન્ટરમાં રોજ ૪ થી ૫ કિગ્રા ચીકનનું વેચાણ થાય છે. એક મરઘીએ તેઓ ૩.૮૦ થી ૯૦માં લાવે છે અને ૩.૧૩૦ થી ૧૫૦ સુધીમાં એક કિગ્રા દીઠ ચીકનનું વેચાણ કરે છે. આમ એક કિગ્રા ચીકન માંથી તેમને ૩. ૪૦ થી ૬૦ મળે છે. જેમાં લાવવાનું ભાડું મહેનત વગેરેના અન્ય ખર્ચાઓ બાદ કરતા ૩.૨૫ થી ૩૦ ચોખ્ખા મળે છે. રોજ ૧૨૦ થી ૧૫૦ની રોજગારી હાલ મેળવી રહ્યા છે.

૫.૪. બોરી બગીચા દ્વારા અન્ન સુરક્ષામાં વધારો

ડાંગ જિલ્લાનું વડુ મથક આહવાથી ઉત્તર દિશામાં મહાલ રોડ પર આવેલું સુકમાળ ગામ. આ ગામમાં આશરે ૨૦૦ થી વધુ ભીલ જાતિના ઘરો આવેલા છે, જે બી.પી.એલ.હેઠળ આવેલા છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો ખેતી તથા પશુપાલન છે અને તેઓની સરેરાશ વાર્ષિક આવક બાર હજાર થી પંદર હજાર વચ્ચે છે. આ ગામમાં નવ સ્વ સહાય બચત જૂથો ચાલે છે, તેમાં સરેરાશ એક જૂથમાં દસથી બાર બહેનો જોડાયેલી છે. આ બચત જૂથો તેમજ બહેનોનું સશક્તિકરણ થાય અને તેઓનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે તે માટે આગાખાન સંસ્થા કામ કરે છે.

સુકમાળ ગામમાં નવ બચત જૂથોમાંનું એક જૂથ એટલે જાગૃતિ સ્વ સહાય બચત જૂથ. આ જૂથમાં કુલ દસ સભ્યો છે. તેઓ વ્યક્તિગત પચાસ રૂપિયા બચત કરે છે. આ સભ્યોમાંથી એક બહેન એટલે જાગૃતિબેન કિરણભાઈ વળવી. આ બહેનના ઘરમાં કુલ ત્રણ સભ્યો છે. તેઓ વરસાદ આધારિત ખેતી કરે છે. તેમની પાસે અડધો એકર જમીન ધરાવે છે અને તેમની વાર્ષિક આવક તેર હજાર રૂપિયા છે. તેઓના જૂથમાં જ્યારે આગાખાન સંસ્થાના પ્રતિનિધિ મીટીંગ કરવા માટે આવ્યા ત્યારે ચર્ચાના મુદ્દા તરીકે અન્ન સુરક્ષા વધે તે માટે બોરીબગીચાની ચર્ચા કરવામાં આવી. જેમાં ત્રણ બેગ, દુધીના દસ બીજ , કારેલાના દસ બીજ અને ગલકાના દસ બીજની સહાય કરવામાં આવશે અને તેની સામે એક બહેનદીઠ દસ રૂપિયા લોકફાળો લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું . આ માટે બેગ કેવી રીતે તૈયાર કરવા તેમજ કેવી રીતે બીજની વાવણી કરવી તેનો નમૂનો બતાવવામાં આવ્યો. આ રીતે અન્ન સુરક્ષા વધારી શકાય તે ઉપરાંત સમયનો બચાવ થાય છે, બજારમાંથી શાકભાજી ખરીદવા માટે જવું પડતું નથી તેથી પૈસાનો પણ બચાવ થાય છે આ રીતની સમજણ બહેનોને આપવામાં આવી.

આ સમજણ દ્વારા તે જૂથની બહેન જાગૃતિબેન કિરણભાઈ વળવીએ બોરીબગીચા કરવાનું નક્કી કર્યું અને દસ રૂપિયા લોકફાળો ભરી તેઓએ ત્રણ બેગ અને દુધી, કારેલા અને ગલકાનું બિયારણ મેળવીને તેઓએ જે પ્રમાણે નમૂનો બતાવવામાં આવેલો તે પ્રમાણે પોતાના ઘર આંગણે બેગ ભરીને બીજની વાવણી કરી દીધી .ત્યારબાદ વાવણી કરેલ બેગ ની પુરા ખંતથી માવજત કરવા લાગ્યા. સમય જતા તે બીજના વેલા ચડવા લાગ્યા અને ફૂલ પણ બેસવાના પણ શરૂ થઈ ગયા. આખરે દુધી, કારેલા અને ગલકાં બેસવાના શરૂ થઈ ગયા. શરૂઆતના

મહિનામાં નાના નાના શાકભાજી લાગવા લાગ્યા. સમય જતા વેલો પર ભરાવદાર શાકભાજી લાગવા લાગ્યું .આ જોઈ જાગૃતિબેન રાજીના રેડ(ખુશ) થઈ ગયા. તેમના ઘરના આંગણમાં જ શાકભાજી મળી રહેવા લાગી અને તેનો ઉપયોગ તેઓ ઘરે જ તેમજ સગાવહાલામાં પણ આપવા લાગ્યા.

આમ બોરી બગીચાનું ઉત્પાદન નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રમ	શાકભાજી	ઉત્પાદન (કિ.ગ્રા)			કુલ
		ઓગસ્ટ	સપ્ટેમ્બર	ઓક્ટોબર	
૧	દૂધી	૭	૧૦	૭	૨૪
૨	કારેલા	૪	૩	૩	૧૦
૩	ગલકાં	૫	૪	૩	૧૨
૪	સગાવહાલામાં	૪	૩	૨	૯

ઉપરના કોષ્ટક પરથી જાણી શકાય છે કે દૂધી ૨૪. કિ.ગ્રા, કારેલા ૧૦. કિ.ગ્રા અને ગલકા ૧૨ કિ.ગ્રા ઉત્પાદન મળ્યું છે. તેમજ સગાવહાલામાં પણ દૂધી,કારેલા અને ગલકાં ૯ કિ.ગ્રા આપેલા છે. આ પરથી તારવી શકાય છે કે જાગૃતિબેન પોતે પણ શાકભાજી ખાય છે અને આજુ બાજુ સગાવહાલાઓને આપે છે.

જાગૃતિબેનને પુછતા તેઓ જણાવે છે કે જ્યારે મને શાકભાજી માટે બે થી અઢી કિ.મી દૂર જામલાપાડા જવું પડતું હતું, તેમાં પણ અઠવાડિયામાં એક વખત જ બજાર ભરાતું ત્યારે આખા અઠવાડિયાનું શાકભાજી ખરીદી લાવવું પડતું હતું. ઘણી વખત શાકભાજી બગડી પણ જતું. આમ સમયનો બગાડ થતો, મોઢું શાકભાજી ખરીદવી પડતી એટલે પૈસાનો પણ ખર્ચ થતો તેમજ ઘણીજ મુશ્કેલી પડતી હતી પરંતુ, આગાખાન સંસ્થા મારફત બોરીબગીચા અંગેનું માર્ગદર્શન મળતા શાકભાજીના ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે અને મારી અન્નાસુરક્ષા પણ વધી છે. તેઓ વધુમાં જણાવે છે કે ફાયદો થયો તે પરથી મે નક્કી કર્યું છે કે હું જાતે જ બોરીબગીચા બનાવીશ અને બીજાને તે માટે શીખવાડીશ અને જરૂર જણાય ત્યાં માર્ગદર્શન આપીશ.

ટૂંકમાં કહી શકાય કે જાગૃતિબેન કિરણભાઈ વળવી જેઓને આગાખાન સંસ્થાના માર્ગદર્શન હેઠળ બોરીબગીચા બનાવી તેઓએ અન્ન સુરક્ષા વધારી, શાકભાજી ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો અને સમયનો પણ બચાવ કર્યો છે જે નોંધપાત્ર છે.

૫.૫. માર્ગદર્શન દ્વારા જાગૃતિ

વઘઈ તાલુકાથી અંતરિયાળ વિસ્તારમાં આશરે સાત કિમી દુર પૂર્વ દિશામાં આવેલું દાબદર ગામ. આ ગામમાં કુલ ૧૦૬ ઘરો આવેલા છે. જેમાં વારલી, કુનબી અને ભીલ જાતિના લોકો રહે છે. આ ગામમાં ચાર કુટુંબો જમીન વિહોણા છે અને ૩૧ કુટુંબો રોજગારી અર્થે સ્થળાંતર કરે છે. આ ગામના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય વરસાદ આધારિત ખેતી છે. ગામના બાકીના લોકો છૂટક રોજગારી મેળવી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

આગાખાન સંસ્થાએ બેઠઝ લાઈન સર્વે આધારિત આ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. શરૂઆતમાં ગામમાં મીટીંગનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. મીટીંગમાં સંસ્થાનો પરિચય, કાર્ય પદ્ધતિ, સિદ્ધાંતો, મૂલ્યોની સમજણ આપવામાં આવી. ગામમાં સંસ્થાના માર્ગદર્શનથી ગામલોકોએ ગ્રામ સંગઠન બનાવ્યું. આ ગ્રામ સંગઠનનો હેતુ ગામનો વિકાસ કરવાનો હતો અને તેના સંચાલન માટે પ્રમુખ, મંત્રી અને કમિટીની રચના કરવામાં આવી. આ ગ્રામ સંગઠનમાં ગામના તમામ ભાઈઓ અને બહેનો સભાસદ બન્યા તેમજ આ ગ્રામ સંગઠનને તમામ માર્ગદર્શન આગાખાન સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવતું હતું. ગામને સમજવા અને ઓળખવા માટે સહભાગી ગ્રામીણ ચકાસણી કરવામાં આવી. તેનાથી જાણવા મળ્યું કે ગામમાં ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ છે. જેમકે જમીન લેવલીંગ, કાચા ઘરો, રોજગારી, યોજનાની જાણકારીનો અભાવ, પીવાના પાણીની સમસ્યા વગેરે. બહેનો પાસેથી જાણવા મળ્યું કે પીવાના પાણીની મુખ્ય સમસ્યા છે. માણસ બે દિવસ ભૂખ્યો રહી શકે પરંતુ, પાણી વગર જીવી શકતો નથી. જળ એ જ જીવન છે. આ દરમિયાન એ પણ જાણવા મળ્યું કે આ ગામમાં સરકારશ્રી દ્વારા સ્વજલ ધારા યોજનાનું કામ ઘણા વર્ષોથી અધૂરું રહી ગયું છે. ઘરે ઘરે પાણીના નળ કનેક્શન નથી, પાણીની ટાંકી બંધ છે, પાઈપલાઈન તૂટેલી હાલતમાં છે વગેરે બાબતો બહેનોએ ગામ લોકો તેમજ આગાખાન સંસ્થા સમક્ષ લાવી દીધી. વધુમાં ગામના બંને છેડે પીવાના પાણીના સ્ત્રોત તરીકે ફક્ત બે હેન્ડ પંપ જ હતા. પાણી ભરવાથી માંડીને તમામ ઘરનું કામ બહેનો જ કરતી હતી. તેઓ વહેલી સવારે ત્રણ વાગે ઊઠીને પાણી ભરવા માટે લાઈનમાં ઊભા રહી જતાં. આમ બહેનોને ખુબ જ તકલીફ સહન કરવી પડતી હતી. આગાખાન સંસ્થાએ આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા માટે બહેનોની અલગથી મીટીંગ બોલાવવાનું નક્કી કર્યું.

ગામમાં નક્કી કર્યા મુજબ બહેનોની અલગથી મીટીંગ બોલાવવામાં આવી. આ મીટીંગમાં આગાખાન સંસ્થાના પ્રતિનિધિ દ્વારા બહેનોને માર્ગદર્શન મુજબ પાણીની સમસ્યાના ઉકેલ માટે કલેક્ટરશ્રીને અરજી લખી તેમની ઓફિસે જવા માટેનું માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું. બધી જ બહેનો સાવ અભણ હતી તેમને એક ભણેલાં છોકરાને બોલાવી અરજી લખાવી અને તેમાં બધી જ બહેનોએ પોતાના અંગુઠા કરી બીજે જ દિવસે તેઓ કલેક્ટરશ્રીની ઓફિસે પહોંચી ગયા. કલેક્ટરશ્રીને તેઓ મળ્યા અને અરજી રૂબરૂ આપી. તે અરજી કલેક્ટરશ્રીએ વાંચી બહેનોની પરિસ્થિતિ જોઈને તાત્કાલિક દાબદર ગામમાં પીવાના પાણી માટેની વ્યવસ્થા ગોઠવવાની ફરજ પાડી. ત્રીજા જ દિવસે અધિકારીઓ ગામમાં આવ્યાં અને પીવાના પાણી માટેની યોજનાનું એસ્ટીમેટ કાઢીને તાત્કાલિક ધોરણે યોજના શરૂ કરી દીધી. આ જોઈ ગામના ભાઈઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં.

હાલમાં આ ગામમાં ઘરે ઘરે પાણીના નળ કનેક્શન આવી ગયા છે અને પાણી સમિતિનું સંચાલન બહેનો જ સંભાળે છે. આ સફળતાની વાત આજુ બાજુના ગામમાં ફેલાવાથી આ ગામની બહેનોની હિંમતના વખાણ થવા લાગ્યા છે. પીવાના પાણીની સમસ્યાનું નિવારણ થતા ગામમાં બહેનો પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ કરતા થયા છે. તેમજ આગાખાન સંસ્થાના માર્ગદર્શન હેઠળ ચાર બચત જૂથો પણ ચાલે છે.

આમ આગાખાન સંસ્થાના માર્ગદર્શનથી બહેનોનું આર્થિક અને સામજિક પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે.

૬. અભ્યાસના તારણો.

આગાખાન સંસ્થા જરૂરિયાતવાળા સમુદાય સાથે કામગીરી કરે છે અને તેમનું જીવન ધોરણ ઊંચું આવે તેવા પ્રયત્નો કરે છે.
આગાખાન સંસ્થાના માર્ગદર્શનથી આદિવાસી મહિલાઓમાં જાગૃતિ આવવાથી તેઓ અન્યાયનો સામનો કરી હક્કો મેળવતી થઈ છે.
આદિવાસી મહિલાઓ આર્થિક રીતે પગભર બની છે તેથી રોજગારી અર્થે થતું તેમનું સ્થળાંતરનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે.
આગાખાન સંસ્થા દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓનો આર્થિક સામાજિક વિકાસ થવાથી તેમનું જીવનધોરણ સુધર્યું છે.
આદિવાસી મહિલા ગામમાં જ સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરી વધારાની આવક મેળવતી થઈ છે.
આદિવાસી મહિલાઓ પીવાનું ચોખ્ખું પાણી મેળવતી થઈ છે તેના લીધે પશુપાલનની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો છે.
આદિવાસી મહિલાઓમાં અન્નાસુરક્ષામાં વધારો થવાથી તેમને પોષણક્ષમ અને તાજાં શાકભાજી ધરે મેળવતા થયા છે.
આદિવાસી મહિલાઓ ઘરની બહાર નીકળતી થઈ છે અને પુરુષ સમોવડી બની છે.
આગાખાન સંસ્થા દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થયું છે.

૭. ઉપસંહાર.

વિશ્વની કુલ વસ્તીમાં લગભગ અડધી જેટલી વસ્તી મહિલાઓની છે. આ મહિલાઓ સમાજ અને કુટુંબમાં આર્થિક રીતે મહત્વનું યોગદાન આપે છે. ખેતી તેમજ બિન ખેતી ક્ષેત્રમાં રોજગારીની દ્રષ્ટિએ પણ મહિલાઓનું મહત્વનું યોગદાન છે. આપણા દેશમાં આદિવાસી મહિલાઓના વિકાસની પ્રક્રિયા બતાવે છે કે આદિવાસી મહિલા પુરુષોની જેમ આર્થિક એકમ કે ધંધો કરી શકે અને આદિવાસી મહિલાઓને વિકાસ માટે વધારે તકો આપી છે. સરકાર દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓના વિકાસ અને કલ્યાણ માટેના કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. રાજ્ય કક્ષાએ મહિલા વિકાસ નિગમ ઘણી રીતે મદદરૂપ બને છે. સરકાર ઉપરાંત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પણ આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે કાર્ય કરે છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓને જાગૃત કરવી, આર્થિક રીતે પગભર કરવી, સાક્ષર કરવી, પોતાના હક્કો અપવવા વગેરે કામગીરી હાથ ધરે છે.

આવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં એક આગાખાન સંસ્થા દ્વારા ડાંગ જિલ્લામાં આદિવાસી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થાય તે માટે બહેનોને તાલીમ આપવી, જાગૃતિ કાર્યક્રમ, મીટીંગો, સ્વસહાય બચત જૂથો દ્વારા બચત ધિરાણની પ્રવૃત્તિ, આર્થિક ઉપાર્જન માટેની વિવિધ કામગીરી કરે છે. પસંદ કરેલા પાંચ ગામોની કેસ સ્ટડી દ્વારા આદિવાસી મહિલાઓમાં જે પ્રકારનું સશક્તિકરણ થયું છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ પરથી જાણી

શકાય છે કે આદિવાસી મહિલાઓનો આર્થિક તેમજ સામાજિક વિકાસ થયો છે. ડાંગ જિલ્લાએ ની આદિવાસી મહિલાઓ ધરની બહાર નોહતી નિકળી તે બહેનો કલેક્ટર ઓફીસ સુધી પહોંચી છે. જે બહેનને ખાવા માટે રોજ રોજ કામ શોધવા જવું પડતું હતું તે બહેન ઘેર બેઠા સારી આવક મેળવે છે. તેમજ મહિલાઓમાં અન્ન સુરક્ષામાં વધારો થવાથી તેઓ પોષણક્ષમ અને તાજી શાકભાજી મેળવી શક્યાં છે.

આમ આદિવાસી મહિલાઓના સશક્તિકરણમાં આગાખાન સંસ્થાનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

સંદર્ભ સૂચી

- I. સામાજિક વિજ્ઞાન ધો-૯. - પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ ગાંધીનગર.
- II. આદિલોક અંક, સપ્ટે-ઓક્ટો ૨૦૧૮ - અમદાવાદ.
- III. આગાખાન સંસ્થા માર્ગદર્શક પુસ્તિકા - અમદાવાદ
- IV. www.shodhganga.inflibnet.ac.in
- V. www.google.co.in

*****

ભાગ્યવાન સોલંકી

Ph.D. Scholar

મહાત્મા ગાંધી ગ્રામ અભ્યાસ વિભાગ

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી

સુરત

Copyright © 2012 - 2019 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat